Stanko Andrić

GRABOVO I BIJELA – BENEDIKTINSKI SAMOSTANI SVETE MARGARETE

MONASTICON SLAVONICUM, SIRMIENSE ET BARANIENSE
Volumen 2.

Nakladnik
Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

Za nakladnika
Stanko Andrić

Recenzenti
Stjepan Razum
Marko Jerković

Lektura
Slavko Sušilović

Likovna oprema i prijelom
Krešendo, Osijek

Tisak
Sveučilišna tiskara, Zagreb

Tiskanje završeno u siječnju 2022.

Naklada
400

ISBN 978-953-8102-36-3
CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice u Osijeku pod brojem 150503090.

Izdavanje ove knjige novčano je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

Slike na koricama:
Ernest Kramberger: opatijska crkva u Bijeloj, crtež, oko 1875.
Ostaci samostanske crkve u Bijeloj, pogled sa sjeveroistoka, fotografija 1887.

Stanko Andrić

GRABOVO I BIJELA

BENEDIKTINSKI SAMOSTANI SVETE MARGARETE

Slavonski Brod
2021.

SADRŽAJ

Predgovor 7

I. Benediktinski samostan svete Margarete u Grabovu 11
Zagonetni lokalitet *Grab* ili *Garab* 11
Najstarija isprava: spor oko zemlje Szelkaróne 15
Najstarija isprava: podaci o prvim patronima samostana 22
Samostanski posjed pokraj zemalja Ivanke Veličkoga 26
Zamolba beogradskog biskupa Pavla 27
Samozvani opat Stjepan 29
Spor oko posjeda u Bodroškoj županiji 31
Pokušaj restauracije samostana i prve potvrde o osamostaljivanju Bijele 32
Samozvani opat Konrad i odluke kapitula 1366. 35
Odnos Grabova i Bijele i zemljopisni položaj opatije Grabovo 36
Grabovo kao naslovna opatija 38

II. Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeloj 45
Prvi spomen samostana Bijele i njegova veza s opatijom Grabovo 45
Pogled unatrag: posjedi grabovske opatije u 13. stoljeću 48
"Priorat" Bijela i pokušaji obnove reda u njemu 51
Samostanski posjed i njegovi susjedi oko polovice 14. stoljeća 54
Samozvani opat Konrad i nered u "grangiji" Bijeloj 57
Preuređenje odnosa Grabova i Bijele 60
Ekskurs: zagrebački Sakramentarij svete Margarete 64
Doba opata Lovre 66
Pod upravom zagrebačkog biskupa Ivana Albena 72
Obnova opatske vlasti 76
U kombinacijama kralja Matije Korvina 80
Kraljeva dodjela "javne vjere" 82
Pod raznim upravama... do dolaska novog opata 84
Još jedna obnova opatske vlasti 88
Eustahije od Paksa, opat Grabova, Babócse i Bijele 91

U posjedu jajačkih banova 95
Najstariji porezni popisi 98
Između kralja i jajačkih banova 100
Posljednja obnova pod patronatom panonhalmskog opata 106
Nesamostalna uprava opata Petra "Hrvata" 110
Potraga za prikladnim opatom 117
Opat Blaž i problem kaštela Oporovca 119
Nagodba oko kaštela Oporovca 123
Posljednje godine opatije 127
Gašenje opatije i tursko osvajanje 130
Bijela kao naslovna opatija u novom vijeku 134
"Sve, što bi se još moglo reći, povijest je propadanja" 139
Popisi iz 1698. i 1702. 140
Detaljno izvješće iz 1761. 142
Taubeov opis 146
Putopis Pillera i Mitterpachera 147
Vojni zemljovid iz 1782. 149
Opisi iz 19. stoljeća: Čaplovič, Ilić Oriovčanin, Jovanović 151
Likovni prikazi 153
Fotografije 157
Suvremena istraživanja i njihovi rezultati 163
Prije arheoloških istraživanja 163
Počeci arheoloških istraživanja 166

PRILOZI 169
Series abbatum 169
Dokumenti datirani u samostanu Bijela 170
Zemljišni posjedi samostana sv. Margarete u Grabovu i u Bijeloj 171
Kronološki pregled izravnih vijesti o samostanima Grabovo i Bijela 172
Kartografski i slikovni prilozi 181

Bibliografija 219
Summary: The Benedictine monasteries of Saint Margaret in Grabovo and in Bijela 237
Kazalo zemljopisnih imena 245
Kazalo osobnih i obiteljskih imena 253

Predgovor

Sed in primis ad fontes ipsos properandum
(Erazmo Roterdamski, *De ratione studii ac legendi interpretandique auctores*)

Ovom se knjigom nastavlja nedavno započeti niz monografija o srednjovjekovnim samostanima u Slavoniji, Srijemu i Baranji. U njoj su obrađena dva samostana čije su povijesti blisko povezane i isprepletene, do te mjere da je dio dosadašnjih istraživača vjerovao kako je posrijedi samo jedan samostan s dvama imenima. Sačuvani pisani izvori ipak ne dopuštaju takav zaključak, otkrivajući dovoljno jasno da su Grabovo i Bijela bili dvije različite i zemljopisno jedna od druge udaljene ustanove. Pa ipak, kako god jasno proistjecala iz nekoliko ključnih dokumenata, ta činjenica nije za povjesničara sasvim očišćena od nedoumica: one se ponajprije tiču krupnog nerazmjera u količini i sadržaju podataka u korist ustanove u Bijeloj, iako je prema svim izvorima koji o tome govore opatija u srijemskom Grabovu bila starija i za Bijelu materinska ustanova. Ta temeljna asimetrija još uvijek znači istraživačku zagonetku. Tu se na sadašnjem stupnju povijesnog znanja može jedino pribjeći zaključku da je sudbina pisanog gradiva bila izrazito nenaklonjena ustanovi u Grabovu, tako da o njezinim počecima, kao ni o njezinim društvenim odnosima u lokalnom srijemskom okružju, ne znamo zapravo ništa.

Opatija u Grabovu spadala je u razmjerno zbijenu skupinu benediktinskih samostana što su bili podignuti na Fruškoj gori, niskom planinskom lancu sjevernog Srijema, ili na nekoj od njezinih padina (*Benedictus amat montes*). I ustanova u Bijeloj stajala je na uzvisini na zapadnom kraju međurječnog planinskog lanca Papuka. Za razliku od Grabova, ona je tu bila gotovo usamljena. Nedaleka joj je bila samo opatija Rudina, s druge strane zagrebačko-pečuške dijecezanske granice. Drugi najbliži benediktinski samostani bili su joj oni na sjevernoj strani Drave; s njima je (a ne s Rudinom) održavala najtješnje veze. Osim po neobičnu razvojnom putu, Bijela je još po nečemu upravo jedinstvena: bila je jedini benediktinski samostan na tlu Zagrebačke biskupije i srednjovjekovne Kraljevine Slavonije. Svi ostali benediktinski samostani koji se spominju u staroj, pa i u novijoj, crkvenoj historiografiji (u samome Zagrebu, sv. Marija Gorska kod Lobora,

sv. Helena u Podborju, itd.) lišeni su čvrste potkrepe u pisanim izvorima, tako da znanja o njima u najboljem slučaju mogu dosegnuti stupanj razložne pretpostavke. Jedino o samostanu u Bijeloj imamo obilje konkretnih pisanih izvora. Ali iz onog što nam ti izvori otkrivaju proizlazi da ni samostan u Bijeloj nije bio stara, „izvorna" ustanova, nego relativno kasni „ogranak" starije opatije koja se nalazila u Srijemu. Zašto nije bilo benediktinaca, prije Bijele i na drugim mjestima, u središnjem međurječju Drave i Save, koje je od kraja 11. stoljeća obuhvatila jurisdikcija zagrebačkih biskupa, a od 13. stoljeća i upravni pojam Slavonije – to je jedna od krupnijih zagonetaka crkvene povijesti kontinentalne Hrvatske.

Područje na kojem se nalazio samostan u Bijeloj ne samo da je u većem dijelu 16. i 17. stoljeća pripadalo Osmanskom Carstvu, nego je upravo ulazilo u sklop njegova pograničja prema zemljama pod vlašću Habsburgovaca. Ono je stoga proživjelo temeljitu demografsku, kulturnu i gospodarsku transformaciju s dugotrajnim posljedicama. Ostaci srednjovjekovnih građevina stajali su dugo u oštrom kontrastu prema novim, skromnijim i skučenijim načinima života. Stranci koji su zalazali u te krajeve i vidjeli ruševinu samostanske crkve u Bijeloj, kao što piše Gjuro Szabo, „ne mogu se dosta grandioznom djelu da načude. A još ga čini tajinstvenijim pusta okolica; na daleko samo nekoliko odrpanih sela, dok je crkva u Bijeloj mogla da primi i 800-1000 ljudi." I tomu dodaje: „Ipak ćemo malo naći zabilježena o sjajnom samostanu. Tradicija šuti."[1]

Potonje ipak nije posve točno, jer su se o samostanu u Bijeloj sačuvale desetine raznovrsnih pisanih dokumenata, naročito iz 15. i ranog 16. stoljeća. Iz njih doznajemo mnoge pojedinosti iz povijesti te redovničke ustanove, i opet nažalost najmanje o njegovom redovitom i mirnom životu, koliko je takvog bilo. To što ti izvori nude kadšto nije ono što bismo očekivali, a često nije ono što bi istraživači voljeli znati. Mnoga pitanja ostaju otvorena; ali mnogih ne bi ni bilo, kad ne bi bilo dokumenata koji ih otvaraju.

I u ovom svesku autor slijedi metodu *ad fontes*, nastojeći pažljivo iščitati primarne pisane izvore i ograničavajući se u velikoj mjeri na njihovo neposredno tumačenje. Pri kraju knjige pozabavio se podrobnije i likovnim izvorima koji prikazuju ostatke samostana u Bijeloj dok su se još vidno izdizali nad tlom. Pitanja arhitekture, umjetničke opreme i općenito materijalnih ostataka ipak su onkraj područja u kojem se može nadati da će dati istraživački doprinos. Uostalom, nedavno započeta arheološka istraživanja još su daleko od iscrpnog obuhvata i sistematizacije stečenih spoznaja. Prikupljene ilustracije koje se odnose na fizičko

[1] Szabo, "Tri benediktinske", 204.

biće samostana i njegova građevinskog kompleksa služe možda ponajviše tome da „samostan" predoče kao stvaran objekt u stvarnom prostoru; bez toga, naše bi istraživanje u središtu imalo nešto nalik na pomalo apstraktnu historiografsku tvorevinu.

Knjiga povezuje u cjelinu tri rada koji su prethodno bili objavljeni u časopisima.[2] Za ovu su priliku ti tekstovi preuređeni i popravljeni, mjestimice i znatnije dopunjeni. Toponim Bijela u njima sam prvotno dosljedno deklinirao po imeničkoj, a ne pridjevskoj deklinaciji, s lokativnim izrazima tipa „u Bijeli" (a ne „u Bijeloj"). Pritom sam se ravnao time da je izvorni, srednjovjekovni oblik tog toponima glasio *Bela*, što je u daljnjem razvoju uzeto kao ekavska inačica ženskog roda jednine pridjeva *bijel*, iako nije sigurno da je tako, pa je samo prilagođeno novom ijekavskom govoru. Ako bismo, pak, zadržali stari „ekavski" oblik imena, bi li nam lokativni izraz glasio „u Beloj" ili „u Beli"? Držao sam, dakle, prikladnijim da lokativi imena Bijela glase analogno primjerima „u Cerni", „u Svilni", „u Županji" (umjesto „u Cernoj" itd.), a ne kao „u Kamenskoj" (umjesto „u Kamenski", od nom. Kamenska). Potkrepu za takvo gledanje našao sam u sigurno neslučajnoj uporabi na barem jednom mjerodavnom mjestu u stručnoj literaturi.[3] U ovoj knjizi ipak odustajem od imeničke deklinacije Bijele. U širokoj uporabi sasvim je premoćan jezični osjećaj prema kojem je toponim Bijela pridjev te se tako treba i ponašati.[4] Priklanjam se u tome većinskoj navadi.

---

2 "Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli", *Tkalčić* 9 (2005), 9-122; "'Povijest propadanja': novovjekovna sudbina ugasle opatije sv. Margarete u Bijeloj", *Peristil* 48 (2005), 65-94; "Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu i njezin odnos prema benediktinskom samostanu u Bijeli", *Scrinia Slavonica* 5 (2005), 62-98.

3 „... u glasovitoj opatiji posvećenoj istoj svetici u Bijeli kod Daruvara" (Katičić, *Litterarum studia*, 601). Ipak, Katičić, *Na ishodištu*, 113, i Katičić, "Pogani vrh", piše „u Bijeloj" i „prema Bijeloj".

4 Ako se u internetski pretraživač Google upiše izričaj „u Bijeloj kod", dobije se oko 13700 stranica s primjerima takve upotrebe, a kada se upiše „u Bijeli kod", dobije ih se samo 39.